

נראה שהתנגדותו של רב"ז למנהג זה, בניגוד לעמדתו הסובלנית בדרך כלל כלפי המנהג המוסתערבי, נבעה מכך שראה בו מנהג חסר בסיס הלכתי. אמנם, על אף שרב"ז ראה במנהגם של המוסתערבים מנהג שראוי לבטלו, נמנע מלכפות דעתו עליהם. נזכיר כי רב"ז לא יזם את העיסוק בנושא, אלא נדרש לכך בעקבות סכסוך שפרץ בין שתי העדות. את דבריו הוא מסכם בלשון רכה: "אם אפשר להחזירם לדין הגמרא שיתפללו שתי תפלות בלא מחלוקת כן ראוי לעשות אבל אם אי אפשר לבטלם אלא על ידי מחלוקת שב ואל תעשה".⁵⁷⁹

2.3 פולמוסים סביב מנהגי קריאת התורה

כידוע, התייחד מנהג ארץ-ישראל הקדום בדפוסים ייחודיים בתחום הקריאה בתורה, כגון סדר הקריאה התלת-שנתי והקריאה בתורה ביום טוב אף במנחה.⁵⁸⁰ מנהגים אלו הלכו והתערערו בלחצם של גאוני בבל, ותמורתם הופיעו לעתים מנהגי פשרה, כדוגמת קריאה כפולה בשני מחזורי-קריאה: לצד קריאת ה"סדרים" הארץ-ישראליים על ידי החזן, היו המתפללים קוראים גם את ה"פרשה" הבבלית מחומשים שבידיהם.⁵⁸¹ במהלך התקופה הממלוכית נעלמו סופית מנהגים אלו, ונוסח בבל הפך לנוסח השלט במרחב הנדון. עם זאת, כפי שנראה להלן, ויכוחים בין מהגרים לבין מקומיים אודות סדרי הקריאה בשבת פלונית או במועד פלוני המשיכו להופיע מפעם לפעם.

בין קהילות ארץ ישראל לבין קהילות חוץ לארץ ישנם שינויים שונים בלוח הקריאות בתורה לאורך השנה, בשל ציון "יום טוב שני של גלויות" בקהילות חוץ לארץ. בדרך כלל, אימצו המהגרים שהגיעו לארץ-ישראל את המנהג המקומי בנושא זה. עם זאת, לאורך המאה השש-עשרה עדיין התנהלו במקביל מנהגים שונים בקהילות ארץ ישראל וחלפו כמה דורות עד שהתגבש מנהג אחיד, הנוהג עד היום.

כך למשל, ר' לוי בן חביב הבחין כי המתפללים בירושלים ממשיכים לקרוא בתורה בחול המועד סוכות בהתאם למנהגם בחו"ל וביקש לקבוע מהו סדר הקריאה הראוי בארץ ישראל.⁵⁸² לשם כך ערך מעין תחקיר בנושא. הוא למד מחזן שהגיע מצפת על מנהגי צפת בקריאת התורה,⁵⁸³ ואף טרח לברר מהו המנהג המקובל בעזה:

גם חקרתי לדעת מנהג עזה, ואמרו לי שהוא זה: שביום הראשון של חש"מ [=חולו של מועד] שהוא יום שני לחג קורא הכהן פרשת 'וביום השני', ולוי פר' [שבת] וביום השלישי, והישראל⁵⁸⁴ חוזר וקורא שתייהן, והישראל אחר⁵⁸⁵ חוזר וקורא 'וביום השני' וכן על זה הסדר בכל יום ויום.⁵⁸⁶

בסיכומו של דבר החליט רלב"ח לאמץ את מנהג צפת,⁵⁸⁷ למרות קשיים שמצא בו: "אחר שעיינתי כראוי ראיתי שהמנהג היותר כשר כפי הדין הוא מנהג צפת תוב"ב וכן ראוי לעשות".⁵⁸⁸ מסתבר גם כי כך הונהג, בהשפעתו, בבית הכנסת של ירושלים.

הם ע"פ סברת מרן [=ר' יוסף קארו] ז"ל. ר' יוסף מולכו, שולחן גבוה, ג, שאלוניקי תקמ"ד, אורח חיים, סי' תקפד, לה ע"ב. מובא אצל בן-גאה, יהודים בממלכת הסולטנים, עמ' 293.

⁵⁷⁹ שו"ת רדב"ז שם, כה ע"ד. עמדה דומה הביע ביחס לפולמוס שהתעורר בסלונקי ביחס לחימום מי המקווה באמצעות סילון מים: "אם אפשר דליתברינוהו [=לשבורן] לסילוניוהו בלי מחלוקת מוטב ואם לאו כיון שנתקן נחקן וכשר" (שם, סי' א'קטו [צה], כו ע"ג). על גנותה של המחלוקת בעיני רדב"ז, ראו למשל דבריו: "וכבר ידעתם עונש המחלוקת כי מנפש ועד בשר יכלה וראוי להתרחק ממנו כהתרחק מן האפעה" (שם, סי' א'קעח [קן], ל ע"ד).

⁵⁸⁰ עדות חדשה למנהג זה ולהתנגדות הבבלית אליו פורסמה לאחרונה. בקטע חדש מתוך אגרתו של פירקוי בן באבוי נאמר: "ובשביל שמוציאין ספר תורה במנחה שלימים טובים וקוראין בהם ומברכין ברכה שלשו... שכך שנו בשני ובחמישי ובשבת במנחה קורין שלשה, ביום טוב במנחה לא שנו חכ' [מינון] ז"ל ולא חיקנו אותה לא במשנה ולא בתלמוד והן מברכין שלא כחקון חז"ל" (TS NS 310.82/2). פורסם אצל דנציג, דפים חדשים, עמ' 6. לדיון במנהג ראו דנציג שם, עמ' 17-14.

⁵⁸¹ על מנהג הקריאה הכפולה ראו פליישר, תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 312-293; פרידמן, התנגדות לתפילה, עמ' 80-78.

⁵⁸² ראו לעיל, ליד הערה 371.

⁵⁸³ לפי דברי החזן נהגו אותה עת בצפת לקרוא בכל יום את "פרשת היום" וחוזרים עליה ארבע פעמים לכל אחד מארבעת העולים (בחול המועד ובראשי חודשים עולים ארבעה לתורה). קשה לדעת מנהגיו של איזה קהל בצפת תואר כאן.

⁵⁸⁴ כלומר, העולה שלישי המכונה בספרות ההלכה "ישראל", בניגוד לכהן וללוי העולים לפניו.

⁵⁸⁵ העולה הרביעי.

⁵⁸⁶ שם, פט ע"א. הוספתי פיסוק.

⁵⁸⁷ גם ר' יוסף קארו הכריע כמנהג צפת (שולחן ערוך, אורח חיים, סי' תרסג, סעיף א).

⁵⁸⁸ שו"ת רלב"ח, ח, שם.

א. הפולמוס על סדרי הקריאה בצפת: מקור חשוב ביותר להכרת המנהג המוסתערבי בארץ ישראל ובצפת בפרט הינו ספר "עיבור שנים" לר' יששכר ׳ן׳ סוסאן. בחיבורו מפרט המחבר בין השאר את מנהגי הקריאה הנוהגים בשנים השונות של הלוח העברי ומקפיד לפרט מנהגים שונים בסדרי הקריאה שזכה להכיר. בהגיעו לשנה שסימנה הכ"ז⁵⁸⁹ מאריך המחבר בתיאור מנהגי הקריאה המקומיים ועורך תעמולה נלהבת למען המנהג המוסתערבי. בשנה זו חל תמיד כ"ב ניסן בשבת. בני א"י קוראים בשבת זו פרשת שמיני ומתחילים לקרוא פרקי אבות,⁵⁹⁰ ואילו בני חוץ לארץ, אשר עבורם זהו יום טוב שני של גלויות, קוראים ביום זה מעניין החג ורק בשבת שלאחריה קוראים 'שמיני' ומתחילים בפרקי אבות. כיצד ייסגר אם כן הפער בין ארץ-ישראל לשאר העולם היהודי?

באשר לפער בקריאת פרקי אבות, יצרו המוסתערבים בצפת מנהג ייחודי: מצאתי כתוב במנהגות המוסתערבים יצ"ו תושבי צפת שבגליל העליון תוב"ב שקורין בשבת השביעי שכבר השלימו בשש הראשונות קריאת כל הששה פרקי אבות פרק אחד ממסכת דרך ארץ זוטא שדבריו מעין של פרקי אבות ואכתבנו בע"ה בסוף ספר זה... כדי לפרסמו ליום זה לכל דרי הארץ ויזכו בו הכל.⁵⁹¹ ׳ן׳ סוסאן איננו מסתיר אם כן את התלהבותו ממנהג זה, ומקווה כי גם האחרים יאמצוהו. אולם באשר לפער בקריאת הפרשות, היתה התמונה מורכבת יותר. בשנה זו משתווים בני חו"ל ובני א"י רק חודש ושבע לאחר מכן, בעת קריאת פרשת בחוקותיי. כדי להקדים את ההשתוות עם בני חו"ל, היו קהלים ספרדיים בצפת שקראו בשבת השנייה אחר הפסח את פרשת תזריע בלבד. באופן זה משתווים בני א"י ובני חו"ל כבר לאחר שלושה שבועות.⁵⁹² ׳ן׳ סוסאן תוקף מנהג זה ורואה בו היגררות של תושבי א"י אחרי תושבי חו"ל ("ראה בכך שנותנים מעלה גם לח"ל על הארץ להגיר בני הארץ אחר בני ח"ל").⁵⁹³ ריבוי המנהגים הוביל לניסיון של חכמי צפת לקביעת נוהג אחיד. בשנת ה'ש"ה (1545) התקבצו חכמי העיר והכריעו כמנהג המוסתערבים אך בשנת ה'ש"ח (1548) חזרו בהם:

ועתה פעם אחרת בשנת ה'ש"ח ליצירה נתקבצו כל חכמי העיר רבותינו הספרדים יצ"ו והסכימו להפרידם והפרידם ושלחו לחכמי המוסתערבים יצ"ו להפרידם כמותם ולא רצו כי אם בהר ובחוקותי שאמרו זהו מנהג אבותינו וקדמונינו בידנו מעולם ושנים קדמוניות.⁵⁹⁴

בשנת ה'ש"ח ביקשו אפוא חכמי הקהלים הספרדים בצפת להשליט מנהג אחיד בעיר בסדרי הפרשות. התנודות בעמדתם בין שנת ש"ה לשנת ש"ח נעוצות אולי בחילוקי דעות פנימיים ביניהם אודות מעמדו וסמכותו של המנהג המקומי, אך אין בידנו פרטים נוספים על כך. ׳ן׳ סוסאן צידד לחלוטין בעמדתם של המוסתערבים, שהתנגדו לניסיון לכפות עליהם לשנות את מנהגם. הוא האריך בהבאת טיעונים בזכותו של המנהג המוסתערבי הספציפי בחלוקת הפרשיות אך לא הסתפק בכך וניסח מעין כתב הגנה כולל על זכותם של המוסתערבים להמשיך במנהגיהם הייחודיים. בדבריו הזכיר את עדותו של הנוסע בנימין מטודלה, אשר תיאר את היחסים

⁵⁸⁹ כלומר, ראש השנה שלה חל ביום ה, חודשי מרחשוון וכסלו הינם כסדרם, ויום ראשון של פסח חל ביום ז.
⁵⁹⁰ ׳ן׳ סוסאן מזכיר סימן לכך, המבוסס על דרשה על הפסוק הפותח את הפרשה, "ביום השמיני קרא משה" (ויקרא ט, א); אשר נדרש כך: ביום השמיני [=ביום השמיני של פסח] קרא [בלשון ציווין] משה [משה קבל תורה, אבות א, א]. (עיבור שנים, לב ע"א. וראה גם שם לח ע"א, מא ע"ב).
⁵⁹¹ עיבור שנים, שם.
⁵⁹² להבהרת הדברים, עיינו בטבלה:

תאריך	א"י לפי המוסתערבים	א"י לפי חלק מהספרדים	חו"ל
כ"ב אייר	שמיני	שמיני	הקריאה לחג
כ"ט אייר	תזריע-מצורע	תזריע	שמיני
ו' אייר	אחרי מות-קדושים	מצורע	תזריע-מצורע
י"ג אייר	"הכהנים" (אמור)	אחרי מות-קדושים	אחרי מות-קדושים
כ' אייר	בהר	"הכהנים" (אמור)	"הכהנים" (אמור)
כ"ז אייר	בחוקותי	בהר-בחוקותי	בהר-בחוקותי
ג' סיון	במדבר	במדבר	במדבר

⁵⁹³ שם, לב ע"ב.
⁵⁹⁴ שם. על פרשה זו ראו רוזן, מעמד המוסתערבים, עמ' 93; הקר, גאון ודיכאון, עמ' 573; חובב, בית הכנסת, עמ' 12.

בזמנו בין העדות בפסטאט באופן אידילי משהו, וציין כי הם חוגגים את שמחת תורה יחדיו, למרות ההבדלים בסדרי הקריאה בתורה.⁵⁹⁵ ן' סוסאן, שלא הכיר כמובן את תעודות הגניזה⁵⁹⁶ ולא ידע על המאבק נגד נוסח ארץ-ישראל, ניסה לראות בתיאור זה בניין אב לאפשרות של קיום משותף של נוסחי תפילה וסדרי קריאה שונים במרחב העירוני העות'מאני:⁵⁹⁷

הנה אפילו בעיר א' [חת] [=פסטאט] משתי קהלות גדולות וחשובות⁵⁹⁸ ברבוי חזנים ושיבה גדולה ברבוי רבנים היו נוהגים בשתי כנסיותיהם בחבור הסדרים ופירודן מנהגות אלו מאלו שונות כל אחת כמנהג אבותיהם אחזו ולא מחו אלו באלו ולא באלו והיו שמחים אלו בשמחת סיומם של אלו ואלו בשמחת סיומם של אלו⁵⁹⁹ כל אורך זמן יישוב העיר⁶⁰⁰ אבות ובנים שתוכל כל קהלה לאחוז כמנהג קדמוניה. כתבתי והארכתי בכל זה לכבוד בני ארץ ישראל החושבים הקדמונים יצ"ו⁶⁰¹ שכן אחזו כמנהג אבותיהם שמימות גאוני הארץ הראשונים ז"ל שחקר כבודם כבוד.⁶⁰²

ן' סוסאן בולט בין חכמי דורו ביחסו הנלהב למנהג המוסתערי. עם זאת, בתחום הלכתי זה, סדרי הקריאה בתורה, לא היתה עמדתו רחוקה מעמדות שאר חכמי המהגרים. אלו התייחסו באופן ענייני למנהגי המוסתעריים בתחום זה, ולעתים אף צידדו בהם, כפי שראינו לעיל בעמדת ר' יוסף קארו על הקריאה בתורה בפורים.⁶⁰³

ב. הפולמוס על סדרי הקריאה בדמשק: בספרות המחקר מוצג לעתים המנהג המוסתערי כמנהג אחיד ששרר בכל המרחב הגיאוגרפי בו ישבו המוסתעריים. דימוי זה רחוק מהאמת: בקהילות מוסתערביות שונות נהגו מנהגים שונים. גיוון זה ניכר במיוחד בתחום הליטורגיה. כך למשל, ראינו לעיל כי בסוף העשור הרביעי של המאה השש-עשרה התפללו ברוב הקהילות העירוניות המוסתערביות שתי תפילות עמידה (תפילה בלחש וחזרת הש"ץ), בעוד שהמוסתעריים בקהיר התפללו רק תפילה אחת כתקנת הרמב"ם. המנהגים השונים המתועדים בספר "עיבור שנים", כמו גם עדותו של ר' לוי בן חביב על מנהגי הקריאה בסוכות,⁶⁰⁴ מוכיחים בבירור כי בארץ ישראל ובסביבתה נהגו מנהגים ליטורגיים שונים במקביל.

מנהג ליטורגי של אחת הקהילות המוסתערביות עמד במוקד פולמוס הלכתי, כנראה בסוף שנות השישים של המאה השש-עשרה. בקרב המוסתעריים בדמשק מקובל היה סדר קריאה בתורה חריג לשמיני עצרת. ככל הנראה היה זה מנהג אזורי ייחודי שלא נהגו בו בקהילות מוסתערביות אחרות. דיין המוסתעריים בדמשק, ר' יוסף ן' ציאח, הצליח לבטלו בקהל המוסתערי המרכזי בעיר, אך המנהג המשיך, למורת רוחו, במניינים מוסתעריים אחרים בעיר ובסביבתה. הסניגור למנהג זה לא קם מקרב המוסתעריים, אלא דווקא מקהלי

⁵⁹⁵ ראו מסעות ר' בנימין, עמ' סב-סג.

⁵⁹⁶ על אף שראה במו ענינו כנראה את החדר בו הושלכה הגניזה ואף שמע מסורות אגדיות ואודותיו. בתיאורו את בית כנסת השאמיים בפסטאט הוא מספר: "ובה ספר לעזרא הסופר ז"ל בהיכל סגור למעלה ואין אדם אפילו חכם וצדיק גדול מגיס לבו לעלות אליו... ואני הלכתי והתפללתי שם [=בבית הכנסת] כמה פעמים" (שם). על ביקוריו של ן' סוסאן במקום, והעניין שגילה בספר התורה המיוחס לעזרא, ראו גם הקר, בן-עזרא, עמ' 226.

⁵⁹⁷ דרך הגנה אחרת שנקט המחבר היתה הצבעה על הגיוון בסדרי חיבור הפרשות והפרדתן הנהוגים בזמנו בחו"ל. הוא מזכיר מנהגים שונים בחיבור הפרשות שנהגו במגרב, ובהן בין השאר עדות על מנהג חכמים מ'קושטאנטינה שבמערב' (היינו העיר קונסטנטיין באלגיריה). מטרתו הינה להוכיח שאפילו בחו"ל "יש מקומות ומחוזות שמנהגותיהם משוניין" אלו מאלו בחיבור הסדרים ובפירודן (לג ע"א), ואם כן מה מקום יש להתערב במנהג המוסתעריים ולכפות עליהם מנהג אחר ?

⁵⁹⁸ כלומר, קהילות השאמיים והבבליים בפסטאט.

⁵⁹⁹ הבנתו של ן' סוסאן כאן שגויה. בנימין מספר: "ויש ביניהם מנהג ותקנה להתחבר כולן ולהתפלל ביחד ביום שמחת תורה וביום מתן תורה" (מסעות ר' בנימין, עמ' סג). ברור כי השאמיים הצטרפו אל הבבליים בשמחת תורה שלהם, אך אין רמז להשתתפות הדדית זה בשמחתו של זה. ראו גם רברי פליישר: "אין ספק שצביון 'שמחת תורה' המשותף היה בבלי, ר"ל שהשאמיים חגגו ביום הזה את סיום הקריאה (החד-שנתי!) בתורה, כאילו אף קריאתם חד-שנתית היתה" (פליישר, תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 298). מלבד הצטרפותם ל"שמחת התורה" של הבבליים, ציינו השאמיים גם את "שמחת התורה" שלהם, עם תום הקריאה התלת-שנתית. באחד הקטעים הליטורגיים מפסטאט נזכרת בפירוש "סבת וזאת הברכה שאמיה" (שבת "וזאת הברכה" של הארצישראלים), ראו פליישר, שם, עמ' 309.

⁶⁰⁰ בזמנו של ן' סוסאן כבר לא היתה פסטאט מיושבת כמעט ביהודים וכדבריו "ואין בה עתה קהילות כי אם כעשרה עניים מקיימים אותם שם קהלות אלקאהר"ה יצ"ו" (עיבור שנים, לג ע"ב), וראו הקר, בן-עזרא, שם.

⁶⁰¹ דהיינו, המוסתעריים.

⁶⁰² עיבור שנים, שם.

⁶⁰³ לעיל, ליד הערה 432.

⁶⁰⁴ לעיל, ליד הערה 373.

המהגרים. ר' משה מטראני (המבי"ט) כתב תשובה מפורטת בה לימד זכות על המנהג. פרשה זו נדונה על ידי בהרחבה במקום אחר,⁶⁰⁵ ועל כן אסתפק כאן בהבהרת עמדות החכמים בפולמוס, מתוך מבט חדש על הסוגיה. המנהג המקובל בקהילות חוץ לארץ הינו לקרוא ביום הראשון של שמיני עצרת את פרשיית 'כל הבכור'⁶⁰⁶ וביום השני את פרשת 'וזאת הברכה'.⁶⁰⁷ ביום השני (הוא יום "שמחת תורה") קוראים בנוסף את הפרשיה הראשונה ב'בראשית' בספר תורה נוסף ואת קרבן היום.⁶⁰⁸ בספר שלישי. בניגוד לכך, נהגו המוסתעריים בדמשק לקרוא בשני הימים את פרשת 'וזאת הברכה', 'פרשת בראשית' וקרבן היום.⁶⁰⁹ ו' ציאח הצליח לשרש מנהג זה בבית הכנסת המוסתערי המרכזי בעיר, אך פלג שפרש מן הקהל וייסד בית כנסת מתחרה בשם "נוה שלום" סירב לחדול מן המנהג הקדום. גם קהלים מוסתעריים בסביבת דמשק, דוגמת ג'ובאר ומקומות נוספים, התמידו במנהג זה.

ו' ציאח הדגיש כי למנהג זה אין מקור בהלכה, ואף קבע כי הנוהגים בו עוברים איסור:

מה מקום להנהיג דלא כחד [=שלא כאחד (מהפוסקים)] ולעבור על דברי חז"ל ותקנותם והעובר על דבריהם חייב מיתה... והמשנים היינו במקום שיש להם על מה שיסמוכו מלבד התלמוד⁶¹⁰ אבל בנ"ד [=בנדון דידן] ליכא למ"ד [=למאן דאמר] הכי ואיכא בהאי מנהגא איסורא כדאמרן לא מקיימין ליה וסמכינן אתלמודא דידן.⁶¹¹

במאמרי הנזכר ניסיתי לבחון מהו האיסור שמצא ו' ציאח במנהג הקריאה הדמשקאי וטענתי כי עצם הסטייה מתקנת חז"ל היא האיסור אליו הוא מתייחס.⁶¹² אולם, נראה שפרשנות זו לוקה בחסר. למעשה, בתשובתו של ר' יוסף נזכרים כמה איסורים, בהם הוצאת ספר תורה שלא לצורך⁶¹³ ואיסור "לא תתגודדו".⁶¹⁴ כמו כן הצביע, כמקובל ובעל סוד, על הנוק שגורם מנהג זה בעולמות העליונים.⁶¹⁵ ואולם, האיסורים הנמנים אצלו אינם איסורים חמורים בהלכה, כפי שהודה במפורש ר' יוסף עצמו:

ואף אם לא יהיה במנהג ההוא אסור חמור מ"מ יש להכריח על בטולו פן יכשלו בכך רבים לשוב למנהגותיהם באיסורים חמורים שנהגו היתר המה ואבותם בדבש הענבים שעשו הגוים באיסור סתם יינם וכיוצא בזה.⁶¹⁶

ר' יוסף ראה אפוא במידת הצלחתו להשליט את עמדתו בעניין סדרי הקריאה מבחן מנהיגות לסמכותו הרבנית בקרב המוסתעריים. הוא הצליח להנחיל את שיטתו בהלכה בכמה סוגיות ולהיאבק במנהגים מקומיים שונים,

⁶⁰⁵ ארד, לדמותו, עמ' 211-201.

⁶⁰⁶ דברים טז, יט – טז, יז. האשכנזים מתחילים מ"עשר תעשר" (שם, יד, כב).

⁶⁰⁷ בבלי מגילה, לא ע"ב; משנה תורה, הל' תפילה יג, יב; שולחן ערוך, אורח חיים, סי' תרסח, סעיף ב.

⁶⁰⁸ במדבר כט, לה-ל, א.

⁶⁰⁹ במקורות העוסקים בפרשה זו לא הובא טעם למנהג. שמא ניתן להציע כי מקורו של המנהג היה במהגרים שהגיעו לדמשק מארץ ישראל. מנהג אבותם היה בידם לקרוא בשמיני עצרת את פרשת וזאת הברכה ואת תחילת פרשת בראשית והמשיכו בו אף בחז"ל.

⁶¹⁰ כלומר: על המשנים את דין התלמוד להסתמך על מקורות הלכתיים חלופיים. בכך רומז כנראה ו' ציאח לעמדת בעלי התוספות, המצדיקים מנהגים ליטורגיים שונים באמצעות הצבעה על מקור חוץ תלמודי (כגון תלמוד ירושלמי, פסיקתא, מסכת סופרים או תקנה של הגאונים), ראו תוספות ד"ה למחר, ברכות יח ע"א; תוס' ד"ה למחר, שבת כב ע"א; תוס' ד"ה אכל, פסחים מ ע"ב; תוס' ד"ה למחר, מגילה לא ע"א.

⁶¹¹ שו"ת ר"י ו' ציאח, 288א. תרגום הסיפא: אבל בנדון שלנו אין מי שאומר כך ויש במנהג הזה איסור כפי שאמרנו, אנו לא מקיימים אותו [את המנהג] וסומכים על התלמוד שלנו [=הבבלי].

⁶¹² ארד שם, עמ' 208-206.

⁶¹³ שהרי לפי מנהג שאר עדות ישראל מוציאים (בחז"ל) ביום טוב הראשון רק שני ספרי תורה (האחד לקריאת פרשיית "כל הבכור" והשני למפטיר ["ביום השמיני עצרת" וכו', במדבר כט, לה]), ואילו לפי המנהג המוסתערי המתואר כאן מוציאים שלושה ספרי תורה. והשוו דבריו של ר' יוסף קארו: "ובמקום שעושים שני י"ט אין מוציאים ביום הראשון אלא ב' ספרים". ו' ציאח ראה כנראה ב"הוצאת ס"ח לבטלה" (שו"ת ר"י ו' ציאח, 287א) זלזול בכבודו של ספר התורה, ואולי לשונו כאן אינה מדויקת וכוונתו לאיסור ברכה לבטלה של העולה לקריאה.

⁶¹⁴ "ומה גם שבעיר ההיא אחינו הספרדים והאסקליים [=הסיציליאנים] יצ"ו לא נהגו כמנהג ההוא אלא נהגו כחקנת חז"ל... הרי כאן לא תתגודדו", לא תעשו אגודות אגודות" (שם. הוספת פיסוק). השוו דברי רדב"ז לעיל, ליד הערה 577.

⁶¹⁵ "ואחר שהתחילו בראשית שוב אין להם מקום לקרות וזאת הברכה שכבר עבר זמנה דהא ג"ן [=53] פרשיות שבתורה לגן מרכבת אחוים כל פרשה אחת במרכבתה עולה במשמרתה ומתקדשת בשבתה כמאמרם במדרש הנעלם בווהר ואין לערב פרשה שלא במרכבתה והדברים סתומים לדוגמא עלינה כדכתיב [בן] ג"ן נעול אחותי כלה" (שם, 287א. על מוטיב ה"גן", ראו ארד שם, עמ' 206, הערה 394).

⁶¹⁶ שו"ת ר"י ו' ציאח, שם.

כדוגמת ההיתר הרווח לאכול דבש ענבים (דבס) מתוצרת גוים, ועוד.⁶¹⁷ סירובו של קהל נזה שלום לקבל את הוראתו היווה ערעור ברור על סמכותו ואיים להוריד לטמיון את מפעלו לעידוד ההקפדה ההלכתית בקרב המוסתערים בדמשק.

את היזקקותו של 'ן' ציאה לאיסור "לא תתגודדו" יש לקרוא לעניות דעתי במבט סוציולוגי הרבה יותר מאשר במבט הלכתי צר. בשנות החמישים והשישים של המאה השש-עשרה סבלו המוסתערים בדמשק מחוסר לכידות בשל חורבן בית הכנסת הקדום בעיר, התפצלות למגיינים נפרדים וסכסוכים מרים על חפצי הקדש ומבנים של הקהילה.⁶¹⁸ נסיונו של 'ן' ציאה להכפיף למרותו את קהל נזה שלום בשאלת סדרי הקריאה נבעה גם ממגמתו לאחד את פלגי המוסתערים בעיר תחת מנהיגות רבנית מוסכמת ולהגביר את הלכידות ביניהם.

עמדתו של המבי"ט בסוגיה זו היתה שונה בתכלית. איננו יודעים מי היו השואלים שפנו אל המבי"ט בשאלה על המנהג הנדון, אך מסתבר כי היו אלו בני קהל "נזה שלום", אשר ביקשו סמך למנהגם, כנראה לאור היכרותם עם יחסו החיובי של המבי"ט למנהג המוסתערי.⁶¹⁹ כמו 'ן' ציאה, אף המבי"ט התקשה למצוא מקור כלשהו בו נזכר מנהג זה. אף על פי כן, נמנע מלגנותו וביקש לראות בו מנהג קדום שהונהג על ידי בעלי סמכא. את נקודת המשען למנהג מצא המבי"ט מחוץ לדמשק, בג'ובאר הסמוכה בה היה בית כנסת קדום אפוף אגדות ייסוד מופלאות:

ועל זה בדקתי בספרים למצוא אי זה סמך למנהג זה ולא מצאתי להן סמך... ומפני אותו הקהל שבאותה העיר [=ג'ובאר] שיש להם בית הכנסת] קדמון מיוחס לאליהו ז"ל⁶²⁰ ואומרי'ם] כי מזמן קדמון נוהגין מנהג זה, חשבתי למצוא להם אי זה סעד... אם יש להם קבלה משנים קדמוניות שהן נוהגים לקרוא גם ביום א' של שמיני ח"ע [=חג עצרת] פר' [שת] "וזאת הברכה", נראה לי שאין ראוי להעבירם ממנהגם כיון שבארץ ישראל נוהגין ג"כ לקרוא ב'וזאת הברכה' באותו היום.⁶²¹

דברים אלו חושפים טפח נוסף מיחסו החם והחיובי של המבי"ט למנהג המוסתערי. למרות היעדר מקור כלשהו בו נזכר המנהג, מעניק לו המבי"ט תוקף הלכתי ורואה בו מנהג קדום ולא מנהג טעות שהתחדש בדורות האחרונים. בהמשך הוא אף מציע לייחס את מקור המנהג לתקנת גאונים: "וגם הקהל שהוא בקצה העיר⁶²² אם נוהגין כך משנים קדמוניות אין ראוי להעבירם ממנה גם כי אולי נתקן מנהג זה על פי איזה גאון כיון שהוא מנהג קדמון".⁶²³

בירור קדמותו של המנהג הוא שיכריע, אליבא דהמבי"ט, אם רשאים בני קהל נזה שלום להחזיק במנהגם. אם יוכח כי המנהג הוא קדום, הרי שיש בזה כדי לדחות את איסור "לא תתגודדו" ורשאים המתפללים להמשיך להחזיק בו.⁶²⁴

⁶¹⁷ ראו ארד שם, עמ' 203-204.

⁶¹⁸ שם, עמ' 199-197 ובמקורות הנזכרים בהערות שם. בהפניה בעמ' 198, הערה 347, נפלה טעות. למראה המקום המדויק ראו ברשימת הקיצורים (אבישור, קינה).

⁶¹⁹ ראו לעיל, סעיף 11.

⁶²⁰ על בית כנסת זה ראו להלן, פרק 6, הערות 40 ו-42.

⁶²¹ שו"ת המבי"ט, ב, ס' קכט, ס ע"ג. הוספתי פיסוק משלי.

⁶²² כוונתו כאן לקהל מוסתערי בפרבר של דמשק, כנראה בעוביאה, וראו ארד שם, עמ' 210, הערה 423.

⁶²³ שו"ת המבי"ט, שם.

⁶²⁴ וכפי שמסיים שם המבי"ט: "ועכ"ז נראה לי שראוי למחות באותו הקהל שהוא מכלל הקהילות של המדינה שנתחדש באלו השנים [=קהל נזה שלום] ורצו לחדש מנהג זה, שיחזרו למנהג כל הקהילות שבעיר משום 'לא תתגודדו', וכ"ש [=וכל שכן] כי הקהל הגדול של אותו הקהל שנתחדש שניהם הם לשון א' [נחת] ושפה א' [נחת] [=ערבית] לכולם ואין ראוי שישנו ממנהג רוב בני לשונם [=המוסתערים], כי ראוי שיהיו הם כפופים למנהגי הקהל הגדול והחכם הגדול [=ר' יוסף 'ן' ציאה] שביניהם... ואם גם הקהל הגדול שבעיר היו נוהגים כן משנים קדמוניות והחכם שני'נה את מנהגם באותו הקהל שהוא מתפלל בו, אין הקהל שנתחדש חייבים לשנות ממנהג שנהגו כולם מקדם, ויהיו כמו הקהל האחר שהוא בקצה המדינה וגם הקהל שבעיר האחרת [=ג'ובאר] הסמוכה לכרך זו [=דמשק] שנוהגים כן משנים קדמוניות. נאם המבי"ט" (שם, ס ע"ג-ע"ד). הוספתי פיסוק.